

Jadwiga Papi na rynku wydawniczym. Wstępne rozpoznania

Jadwiga Papi on the Publishing Market: Initial Diagnoses

Piotr Bordzół

Instytut Badań Literackich Polskiej Akademii Nauk, Polska

e-mail: piotr.bordzol@ibl.waw.pl

ORCID: 0000-0003-4066-1850

Abstract

The article aims to outline the trends of presence of Jadwiga Papi's works on the publishing market and among readers. The material research and analyses of bibliographic studies allow to confirm the general tendencies: from great popularity of Teresa Jadwiga's works during her lifetime (1843–1906) devoted to educational activities during the period of intense Russification, through a significant decline during the Second Polish Republic (1918–1939), ending with almost complete oblivion after World War II. One of the most important authors of children's books in the second half of the 19th century and at the beginning of the 20th century, she became over time a forgotten writer, whose abundant literary output has not been comprehensively studied. For many years now, Papi's name has often been mentioned in studies on literature for children and teenagers, but her works do not arouse the interest of publishers and readers.

Keywords

Jadwiga Papi, editions, editing, reception, publication, recipient

Niniejszy przeglądowy i rekonosansowy artykuł będzie poświęcony zagadnieniom związanym z obecnością pisarki na rynku wydawniczym w XIX, XX i XXI wieku. Refleksję nad tym problemem można byłoby obrazowo nazwać „wyruszeniem pisarza w świat”. Interesować mnie będą w rekonstrukcji badawczej tego zjawiska działania, które pozwalają pisarzowi zaistnieć w ludzkiej świadomości w czasie, w którym żyje i tworzy, ale jednocześnie umożliwiają wykroczyć poza ten moment. Wprowadzenie

przeze mnie dodatkowej perspektywy edytorskiej, która będzie mi patronowała, można potraktować wielorako. Pozwala ona bowiem formułować różne hipotezy związane z oddziaływaniem pisarza na społeczeństwo. Może dotyczyć zabiegów wydawniczych, nastawionych na udostępnienie, zaprezentowanie urobku pisarskiego w formie dostępnej dla czytelników i korzystnej dla wydawców (takie rozumienie edytorstwa jest – wydaje się – najpopularniejsze). Ogląd wydań pod kątem oficyn, serii, w których się ukazywały, i miejsc wydania, a także analiza częstotliwości wznowień poszczególnych tytułów, czasu, w którym były realizowane, liczby egzemplarzy i wysokości honorariów (jeśli te dane są dostępne), szaty graficznej (w tym wzbogacania wydań ilustracjami), wszystkie te wątki przybliżają badacza do stawiania hipotez dotyczących popularności pisarza w danym okresie, ale też wskazują na kręgi ideowe, w których się obracał, z którymi chciał być identyfikowany, które umożliwiały mu funkcjonowanie w obiegu czytelnicznym.

Początek pracy pisarskiej Papi zbiega się z założeniem przez nią i prowadzeniem pensji. Za pierwszy tekst, który ukazał się drukiem, uważany jest przekład *Gustawa Wazy*, który ukazał się w 1871 roku na łamach „Przyjaciela Dzieci”. Od 1872 roku w „Przyjacielu Dzieci”, „Bluszczu”, „Tygodniku Mód i Powieści”, „Ziarnie” i innych pismach Jadwiga Papi ogłaszała (często pod pseudonimem Teresy Gałęzowskiej) opowiadania i powieści w odcinkach, które częściowo weszły do wydanych osobno zbiorów *Chwile rozrywki. Sześć moralnych powieści dla starszych dzieci* (1876) oraz *Obrazki dziejowe* (1880). Po 1880 roku nastąpiła u pisarki eksplozja twórczości, która owocowała wydawaniem przynajmniej jednej powieści (albo zbioru opowiadań lub powieści), zaś od lat 90. XIX wieku nawet kilku powieści rocznie, co daje wynik około 90 wydanych pozycji książkowych. Wiele z nich doczekało się kilku wydań za życia autorki, często w odstępach 2–3 lat (co jest dowodem na dużą popytność)¹.

¹ Mam tu na myśli głównie następujące wydania dzieł Jadwigi Papi (z odpowiednio sygnowanymi pseudonimami przybieranymi przez pisarkę), które uwzględniła moja kwerenda (przy kolejnych tytułach wydawniczych odnotowuję również obecność ilustracji, dedykacje, inne informacje kontekstowe): *Chwile rozrywki. Sześć moralnych powieści dla starszych dzieci* (1876) – Warszawa, Gustaw Sennewald; *Obrazki dziejowe dla młodzieży* (zbiór, 1879) – Warszawa i Kraków, Gebethner i Wolff, 16 rycin Juliusza Kossaka, wyd. 2 – 1897 pt. *Obrazki dziejowe* (bez obrazka *Porównanie*); *Ze świata rzeczywistości i ze świata fantazji* (zbiór, 1880) – Warszawa, Maurycy Orgelbrand, 5 rycin Ksawerego Pillatiego; *Z przeszłości. Powieści historyczne skreślone dla młodzieży* (1882) – Warszawa, G i W, 5 rycin Wojciecha Gersona; *Podarek dla dobrych dzieci zawierający czterdzieści sześć moralnych powiastek* (zbiór, 1882) – Warszawa, Gustaw Sennewald, 12 rycin; *Szlachetne marzenia* (zbiór, 1883) – Warszawa, Gustaw Sennewald; *Kopciuszek. Powieść dla dorastających panienek* (1886) – Warszawa, Ferdynand Hösick, z rycinami; *Z lat minionych. Trzy powieści historyczne dla młodzieży* (zbiór, 1887), wyd. 2 1889; *Z różnych sfer. Cztery powieści dla dorastającej młodzieży* (zbiór, 1888) – Warszawa, Ferdynand Hösick, z rycinami Czesława Jankowskiego; *Na pobratymczej ziemi. Cztery powieści dla dorastającej młodzieży* (zbiór, 1889) – Warszawa, Ferdynand Hösick, z rycinami Wojciecha Gersona; *Opowiadanie ciotki Ludmiły o dawnych czasach i ludziach* (1891) – Warszawa, G i W, z rycinami Juliana Maszyńskiego – egzemplarz zachowany w BN – z biblioteki Adama Antoniego Kryńskiego, nagroda dla uczennicy klasy drugiej pensji żeńskiej, z podpisami nauczycieli, wyd. 2 1902 – Warszawa, G i W; *Dwie siostry. Opowiadanie*

Papi współpracowała ze znanymi wydawcami warszawskimi. W latach 80. XIX wieku, m.in. z zasłużoną oficyną Gustawa Sennewalda, w której ukazywały się dzieła Klementyny z Tańskich Hoffmanowej, Józefa Ignacego Kraszewskiego, przekłady powieści Charlesa Dickensa i Eugène'a Sue. Wydawała również w znanym, współpracującym z najważniejszymi pisarzami epoki wydawnictwem Gebethnera i Wolffa, w oficynach Ferdynanda Hösicka (Hoesicka), Teodora Paprockiego i Maurycego Orgelbranda. Znakomita większość wydań książkowych Papi była ilustrowana przez współpracują-

historyczne z czasów państwa rzymskiego (1894) – Warszawa, Redakcja „Przyjaciela Dzieci”; *Ognisko rodzinne. Powieść dla młodzieży* (1894) – Warszawa, Teodor Paprocki, z rysunkami; *Błysk słońca. Powieść historyczna z czasów Napoleona I dla młodzieży* (1895) – Kraków, L. Zwoliński, z rysunkami J. Kruszewskiego; *Dziedzice Otoka. Powieść dla dorastającej młodzieży* (1895) – Warszawa, G i W, z ryciną; *Na dworze Landgrafów Turynii...* (1895) – Warszawa, dodatek do „Wieczorów Rodzinnych”; *Talizman Janka* (1895) – Warszawa, Nakładem Redakcji „Przyjaciela Dzieci”; *Ciche niewiasty* (1896) – Warszawa, Teodor Paprocki; *Z obcych dziejów. Dwie powieści historyczne dla starszych dzieci* (zbiór: *U szczytu i nad przepaścią. Z dziejów Hiszpanii arabskiej; Ocaliła. Z dziejów Francji*, 1896), Warszawa, G i W, 6 rysunków Ludomira Szpądrońskiego (z pieczętką VIII klasowe gimnazjum żeńskie Leonii Rudzkiej w Warszawie); *Po ciernistej drodze. Powieść historyczna z dziejów powstania 1830 roku dla młodzieży* (1896) – Kraków, L. Zwoliński, z 8 ilustracjami – pod nazwiskiem T.J. Gałęzowska; *Poza gniazdem* (1897) – Warszawa, Noskowski (dodatek do „Wieczorów Rodzinnych”); *Aktea. Powieść na tle dziejów rzymskich* (1897), Warszawa, Redakcja „Przyjaciela Dzieci”; *Nowe opowiadania ciotki Ludmiły* (1897), Petersburg; *Odwet. Powieść historyczna osnuta na tle powstania w Krakowskim dla młodzieży* (1897) – Kraków, L. Zwoliński; *Spełniło się. Powieść historyczna z czasów powstania kościuszkowskiego dla młodzieży* (1897) – Kraków, L. Zwoliński, z ilustracjami; *Syn kmiecy. Powieść dla młodzieży* (1897) – Warszawa, M.A. Wizbek; *Szczęście. Powieść jubileuszowa* (1897) – „Przyjaciel Dzieci”; *Szlachetne serca. Trzy powieści dla młodzieży* (1897, zbiór: *Milosierdzie, Niekochana, Poczciwe zamiary* – ostatnia drukowana PD 1879) – Warszawa, M.A. Wizbek; *Błysnęło i zgasło. Powieść historyczna dla młodzieży. Treść czerpana z pieśni serbskich* (1898) – Warszawa, Borkowski i Karpowicz, z 3 rysunkami Miłosza Kotarbińskiego; *Burza. Obrazek z dziejów Lwowa* (1898) – Warszawa, A. Rzążewska, J. Lisowska, z rycinami; *Zwycięzca spod Kircholmu. Opowiadanie dla młodzieży* (1898) – Warszawa, M.A. Wizbek; *Wycieczka w góry (Ojców)* (1898) – Warszawa, Michał Arct; *Pod Grunwaldem walka Polaków z Niemcami. Z powieści J.I. Kraszewskiego Krzyżacy skróciła dla młodzieży* (1898) – Warszawa, Spółka Nakładowa Tanich Wydawnictw; *Doczekali. Opowiadanie* (Warszawa 1898, wyd. 2: Warszawa 1902; wyd. 3: Warszawa 1912); *Dwaj mistrze* (1898) – Warszawa, Rzążewska, Lisowska, z rycinami; *Kara Boża. Wilczek. Dwie powieści historyczne* (1898) – Warszawa.

W ramach serii powieści historycznych: *Przed świtem. Powieść dla młodzieży* (1898) – Petersburg, K. Grendyszyński, z 6 ilustracjami Miłosza Kotarbińskiego; *Wielki król. Powieść dla młodzieży z czasów Bolesława Chrobrego* (1898); *Odnowiciel. Powieść dla młodzieży z czasów Mieczysława II i Kazimierza I* (1899) – Petersburg, z 6 ilustracjami Miłosza Kotarbińskiego; *Bracia. Powieść historyczna z czasów Bolesława Śmiałego* (1900) – Petersburg, z 5 ilustracjami.

Z druków zagranicznych uwzględnić należy: *Moja pieśzcotka. Powieść historyczna* (Chicago 1892); *Rycerz błękitny* (Chicago 1892); *Krwawe chwile* (Chicago 1892).

W ramach przekładów Papi warto odnotować dzieła: *Walka. Kilka epizodów z wojny francusko-pruskiej. Z oryginału francuskiego przerobiła* (1895) – Warszawa, Teodor Paprocki; *Orle skrzydła. Opowiadanie historyczne według J. Servieresa* (1898) – Warszawa, Emil Skiwski.

Osobny blok stanowią przeróbki dzieł Papi dokonane przez innych, w tym: *Antek Sierota. Z powieści Teresy Jadwigi „Stacho” przerobiła R.M. (Rozalia Brzezińska)* – 1891, Warszawa, Józef Sikorski.

cych z „Przyjacielem Dzieci” twórców. I tak np. zbiór *Obrazki dziejowe dla młodzieży* zdobi 16 ilustracji Juliusza Kossaka, zbiór *Ze świata rzeczywistości i ze świata fantazji* 5 rycin Ksawerego Pillatiego, zbiór *Z przeszłości. Powieści historyczne skreślone dla młodzieży* 5 rycin Wojciecha Gersona, *Z różnych sfer. Cztery powieści dla dorastającej młodzieży* ilustrował Czesław Jankowski, *Błysk słońca. Powieść historyczna z czasów Napoleona I dla młodzieży* (wydanie krakowskie) – Józef Kruszewski. Starannie przygotowane i ilustrowane wydania podnosiły koszt wydawnictwa, co musiało być równoważone liczbą sprzedanych egzemplarzy. Propozycje książkowe Papi pojawiały się w poradnikach dla kupujących książki dla dzieci i młodzieży, pisanych przez uznanych twórców i krytyków. W 1879 roku Feliks Kozubowski polecał *Obrazki dziejowe dla młodzieży*². Jan Karłowicz w dziale książek „Bawiących” wymienił *Chwile rozrywki* („Dobre powiastki moralne, pięknym językiem pisane”³), *Ze świata rzeczywistości i ze świata fantazji*⁴, *Obrazki dziejowe* („Wszystko zajmujące i pouczające”⁵). Chwilę później Adolf Dygasiński⁶ polecał książki Teresy Jadwigi dla dzieci w różnym wieku: dla 5–8-letnich *Podarek dla dobrych dzieci* („po większej części powiastki dobre, ale nie powiemy, żeby one były z talentem pisane”⁷, całość jednak „pożyteczna i dobrym językiem napisana”⁸), dla starszych – zbiór *Chwile rozrywki, Ze świata rzeczywistości i ze świata fantazji, Obrazki dziejowe dla młodzieży, Z przeszłości* (i tym tekstom Dygasiński nie szczędził krytyki, niemniej określał je mianem „pięknych, ożywionych najszlachetniejszą tendencją”⁹, Papi nazywał autorką „chlubnie znaną w literaturze naszej”¹⁰, która „pisze pięknie po polsku”¹¹). W „katalogu rozumowanym” Zuzanny Morawskiej uwzględnione zostały *Chwile rozrywki, Obrazki dziejowe, Ze świata rzeczywistości i świata fantazji, Z przeszłości, Podarek dla dobrych dzieci, Kopciuszek, Z lat minionych, Szlachetne marzenia, Z różnych sfer, Na pobratymczej ziemi, Opowiadanie ciotki Ludmiły, Różne ścieżki, Ognisko rodzinne, Podarunek wujaszka, Dwie siostry*¹². Powieści w cyklu *Z lat minionych* w zestawieniu Morawskiej zostały uznane

² Feliks Kozubowski, *Przewodnik w wyborze książek dla młodzieży szkolnej. (Rzecz dla nauczycieli ludowych)*, Cieszyn: Nakład Jerzego Kotuli 1879, s. 50, 66. Za sugestie bibliograficzne i propozycje uzupełnień Autor składa podziękowania Recenzentowi/ce artykułu.

³ Jan Karłowicz, *Poradnik dla osób wybierających książki dla dzieci i młodzieży*, Wilno: Wydawnictwa E. Orzeszkowej i S-ki 1881, s. 21.

⁴ Ibidem, s. 37.

⁵ Ibidem.

⁶ Adolf Dygasiński, *Krytyczny katalog książek dla dzieci i młodzieży*, Warszawa: Lesman i Świszcowski 1884.

⁷ Ibidem, s. 20.

⁸ Ibidem, s. 21.

⁹ Ibidem, s. 36.

¹⁰ Ibidem, s. 79.

¹¹ Ibidem, s. 58.

¹² [Zuzanna Morawska], *Katalog rozumowany książek dla dzieci i młodzieży*, Warszawa: Drukarnia Artystyczna Saturnina Sikorskiego 1895, s. 128–136. W *Suplemencie do Katalogu* omówiono: *Talizman Janka, Szlachetne serca, Z dziejów obcych, Zle i dobre duchy, Walkę, Ciche niewiasty* ([Zuzanna Moraw-

za najlepsze książki dla dzieci pod względem pedagogicznym, doceniono poprawność języka, „szlachetną tendencję”. Choć pojawiły się też uwagi krytyczne odnoszące się przede wszystkim do nieprawdopodobieństwa szczegółów, braku prawdy życiowej i psychologicznej¹³. Książki dla dzieci i młodzieży ukazywały się często pod koniec roku i stanowiły znakomity materiał na prezenty gwiazdkowe lub jako nagrody za dobre wyniki w nauce na pensji¹⁴.

Przegląd częstotliwości i liczby wydań dzieł Papi zgadza się ze stwierdzeniem Anieli Szycówny, która pojawienie się pierwszych utworów Teresy Jadwigi w „Przyjacielu Dzieci” w 1872 roku nazywa „nadzwyczaj ważną datą w dziejach naszej literatury dla młodzieży”, a Papi „najbardziej wpływową i płodną autorką” drugiej połowy XIX wieku, której wpływ na młodzież można porównać z poczytnością Kraszewskiego wśród czytelników dorosłych. W przeglądzie bibliograficznym *Nasza literatura dla młodzieży* Stanisław Karpowicz i Aniela Szycówna zwracają uwagę, że „nie było bowiem roku, w którym by i «Przyjaciel», i «Wieczory» nie drukowały jakiejś jej powieści, nie było gwiazdki, na którą by nie przygotowała jakiejś książeczki dla dzieci starszych lub młodszych”¹⁵. W wydanej w 1912 roku bibliografii *Kobieta polska jako autorka pedagogiczna* utwory Papi zajmują niemal dwie strony druku, czyli zdecydowanie więcej niż to ma miejsce w przypadku innych uwzględnionych pisarek, w tym Marii Konopnickiej¹⁶. Działalność Teresy Jadwigi padła na korzystny grunt wydaw-

ska], *Katalog rozumowany książek dla dzieci i młodzieży. Suplement I*, Warszawa: Druk S. Orgelbranda Synów 1896, s. 30–33). Jako publikacje przygotowane na Gwiazdkę 1896/97 roku wskazano *Dobre dziewczynki* oraz *Wycieczkę w góry*.

¹³ Zob. ibidem, s. 128.

¹⁴ W Bibliotece Narodowej jest dostępny pochodzący z biblioteki Adama Antoniego Kryńskiego egzemplarz *Opowiadań ciotki Ludmiły*, który w 1891 był nagrodą dla uczennicy klasy drugiej pensji żeńskiej, o czym mówi wklejka z podpisami nauczycieli. Dzieła Teresy Jadwigi były wskazywane jako pozycje polecane na prezenty gwiazdkowe w zestawieniach bibliograficznych i katalogach wydawniczych, np. Władysława Nowickiego *Co dać dziecku na gwiazdkę? Przegląd literatury dla dzieci i młodzieży z ostatniego siedmioletnia* („Przegląd Pedagogiczny” 1885, nr 24, s. 778, 781, szersze omówienie powieści historycznych – 785); w bibliografii książek gwiazdkowych księgarni Stanisława Sadowskiego (*Książki gwiazdkowe*, „Goniec Poranny” 1904, nr 608, s. 8); w omówieniu nowości wydawniczych oficyny Gebethnera i Wolffa pióra Edwarda Maliszewskiego (*Z literatury gwiazdkowej*, „Goniec Wieczorny” 1906, nr 27, s. 2–3); katalogu *Książki na gwiazdkę i podarki*, Warszawa: Wydawnictwa M. Arcta 1911, s. 19, 22.

¹⁵ Stanisław Karpowicz, Aniela Szycówna, *Nasza literatura dla młodzieży*, Warszawa: Księgarnia Naukowa 1904, s. 76.

¹⁶ Irena Kosmowska, Dorota Milkuszyć, Aniela Szycówna, *Kobieta polska jako autorka pedagogiczna. Bibliografia książek z dziedziny teorii wychowania, podręczników i literatury dla młodzieży, poprzedzona wstępem historycznym*, Warszawa: Wydawnictwo Sekcji Pedagogiczno-Oświatowej Projektowanej Wystawy Pracy Kobiety Polskiej 1912, s. 64–66. Wymienione katalogi nie stanowią rzecz jasna pełnego obrazu obecności dzieł Papi w zestawieniach bibliograficznych, które były publikowane na łamach m.in. „Kłósów”, „Biblioteki Warszawskiej”, „Ateneum”, „Przeglądu Pedagogicznego”. Zestawienie źródeł zob. Elżbieta Boczar, *Bibliografia literatury dla dzieci i młodzieży. Wiek XIX. Literatura polska i przekłady*, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego 2010. Zob. też: Anna Nosek, „Co dać dziecku na gwiazdkę?”. *Studia nad kulturą czytelnictwem i krytyką literatury dla młodych odbior-*

nicy – skromny dorobek utworów oryginalnych powstających w języku polskim przy dużej liczbie tłumaczeń dzieł literatury obcej.

Nie ominęły Papi pisarki kłopoty z cenzurą warszawską. Zmagania te potwierdza hasło biograficzne w *Encyklopedii wychowawczej*. Ukazanie się *Nowych opowiadań ciotki Ludmiły* w Petersburgu (1897) dziesięć lat po części pierwszej wynikało właśnie z problemów cenzuralnych. Problemy z cenzurą napotkała również np. przy próbie publikacji cyklu czterech powieści poświęconych całokształtowi historii Polski (*Przed świtem*, wydał Kazimierz Grendyszyński w Petersburgu). Można przypuszczać, że z tego powodu powieści poświęcone ostatnim chwilom I Rzeczypospolitej i pierwszym latom porozbiorowym, a także *Po ciernistej drodze. Powieść historyczna z dziejów powstania 1830 roku dla młodzieży* (1896) – opublikowała w Krakowie pod nazwiskiem swojej ciotki Teresy Jadwigi Gałęzowskiej¹⁷. Krystyna Kuliczowska stwierdziła, że „cenzura była jak gdyby mniej czujna w stosunku do książek dla młodzieży; decydować o tym mogła obfitość i – na ogół biorąc – drugorzędność tego rodzaju produkcji”¹⁸. Jednocześnie badaczka zauważyła, że książki dla dzieci spełniały rolę podręczników historii, mówiły o sprawach, o których nie można było mówić głośno, były przez to „niezwykle istotnym czynnikiem budzącym świadomość narodową w okresie apuchtinowskiego terroru i rusyfikacji szkolnictwa [...]”¹⁹. Wiele powieści Teresy Jadwigi, zwłaszcza teksty traktujące o przełomowych momentach dziejowych wydawane w latach 90. XIX wieku, w czasie nasilenia ucisków cenzuralnych, zgodnie z dość powszechną wówczas praktyką²⁰, ukazało się w Krakowie lub Petersburgu. W odniesieniu do zagadnień cenzuralnych ta prawidłowość daje do myślenia.

Inna perspektywa edytorska, zbliżająca do rozważań z obszaru edytorstwa naukowego, może dotyczyć materii tekstowej stanowiącej budulec kolejnych wydań utworów Papi. Jeżeli zaufamy dostępnym bibliografiom jej twórczości, musimy stwierdzić brak dostępu do zasobów rękopiśmiennych (autografów, brulionów dzieł, szkiców,

ców w XIX wieku, Kraków: Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas 2021, passim.

¹⁷ Zob. Eugenia Żypowska, *Papi Jadwiga*, w: *Encyklopedia wychowawcza*, t. 8, red. Władysław Chodecki et al., Warszawa: Gebethner i Wolff 1912, s. 147–152.

¹⁸ Krystyna Kuliczowska, *Literatura dla dzieci i młodzieży w latach 1864–1918. Zarys monograficzny. Materiały*, Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne 1981, s. 18.

¹⁹ Ibidem, s. 17.

²⁰ Zob. Franciszka Ramotowska, *Warszawskie Komitety Cenzury 1832–1915*, w: *Warszawa XIX wieku*, z. 2, red. Ryszard Kołodziejczyk, Jan Kosim, Janina Leskiewiczowa, Warszawa: PWN 1971, s. 265–294; Janusz Kostecki, *Trudny proces przenikania. Carska cenzura zagraniczna wobec importu publikacji w języku polskim w latach 1865–1904*, Warszawa: Biblioteka Narodowa, Instytut Książki i Czytelnictwa 2011, zwł. rozdz. I, II, IV; idem, *Carska cenzura zagraniczna wobec importu literatury religijnej w języku polskim w latach 1865–1904*, w: *Zalecenia i przestrogi lekturowe (XVI–XX wiek)*, red. Mariola Jarczykowa, Agnieszka Bajor, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego 2012, s. 134–144; Maria Prussak, *Świat pod kontrolą*, „Teksty Drugie” 1991, nr 6, s. 39–49; eadem, *Świat pod kontrolą. Wybór materiałów z archiwum cenzury rosyjskiej w Warszawie*, wybór, przekł. i oprac. Maria Prussak, Warszawa: Wydawnictwo Krąg 1994, zwł. uwagi wstępne.

notatek), a także brak informacji z dokumentów zewnętrznych (np. korespondencji) dotyczących zmagañ z publikacjami. Przedsmak tego, jak ciekawe mogłyby być informacje, przynosi zachowany list pisarki do Józefa Ignacego Kraszewskiego. Wyraziła w nim bowiem ocenę charakteru swojego pisarstwa, pytając pisarza o zgodę na publikowanie skróconych wersji jego utworów:

Chciałabym dziatwę naszą zapoznać z piórem mistrza naszego, chciałam też obznajmić ją z dziejami ojczystymi. Prawda historyczna, podana sucho, nie zajmie dziecka, nie przemówi do jego serca; ale przedstawiona malowniczo silnie, owiana urokiem poezji, porwie jego umysł, przeniknie serduszko i na zawsze tam zostanie²¹.

Jak pisze Stanisław Konarski, pensja kierowana przez Papi obejmowała nielegalne wykłady języka i historii Polski, odznaczała się wysokim poziomem nauczania, uczyli w niej m.in. Jan Władysław Dawid, Władysław Smoleński i Stanisław Kramsztyk. Po przekazaniu szkoły Leonii Rudzkiej Papi uczyła języka polskiego i historii Polski²². Utwory artystyczne pisała w dużej mierze w celach dydaktycznych, traktując je jako zbeletryzowane podręczniki do nauki dziejów. Co ciekawe, były wznawiane za życia autorki, a także po jej śmierci, ale w II Rzeczypospolitej liczba wydań znacząco spadła. Bibliografie odnotowują dziesięć zaledwie wznowień, ostatnie – *Ciche niewiasty* – ukazało się w 1929 roku²³. Gwałtowny spadek zainteresowania wydawców twórczością Papi w wolnej Polsce²⁴ jest niewątpliwie interesujący z punktu widzenia historyków literatury, ale też historyków myśli pedagogicznej i metodycznej. Twórczość Jadwigi Teresy nie doczekała się edycji pism wszystkich²⁵.

Jednym z wartych uwagi źródeł jest opublikowana na łamach „Kuriera Warszawskiego” sylweta poświęcona ocenie specyfiki pisarskiej i drogom wyborów artystycznych Papi. Przywołuję świadomie dłuższą wypowiedź, ponieważ mówi ona dużo nie

²¹ *Korespondencja Józefa Ignacego Kraszewskiego*, seria 3: *Listy z lat 1863–1887*, t. 65, Biblioteka Jagiellońska, rękopis, sygn. 6525 IV, k. 25–26. Warto zauważyć, że cykl powieści historycznych Papi *Z przeszłości* Kraszewski ocenił jako „mdłe w ogóle” (choć „dobrą i piękną myślą natchnięte”), stwierdziwszy, że mariaż historii z fantazją „najczęściej wypada nieszczęśliwie” (*Listy J. I. Kraszewskiego*, „Kłosa” 1882, nr 874, s. 205). Być może list Teresy Jadwigi do pisarza był odpowiedzią na tę opinię.

²² Zob. Stanisław Konarski, *Papi Jadwiga*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 25, red. Emanuel Rostworowski, Wrocław–Warszawa: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN 1980, s. 168–169.

²³ Zob. *Bibliografia literatury dla dzieci i młodzieży 1918–1939*, oprac. Bogumiła Krassowska, Alina Grefkowicz, Warszawa: Biblioteka Publiczna m. st. Warszawy – Biblioteka Główna 1995, s. 485–486.

²⁴ W latach 1901–1917 ukazało się przeszło pięćdziesiąt wydań utworów Teresy Jadwigi, zob. *Bibliografia literatury dla dzieci i młodzieży 1901–1917. Literatura polska i przekłady*, oprac. Alina Grefkowicz, Kazimiera Janowska, Halina Krawczykowa, Krystyna Kuć, Hanna Przybylik, Anna Radziwiłłowicz, Warszawa: Biblioteka Publiczna m. st. Warszawy, Biblioteka Główna Województwa Mazowieckiego 2005, s. 272–277.

²⁵ Warto zauważyć, że w katalogach książek dla dzieci i młodzieży publikowanych w latach dwudziestych i trzydziestych można znaleźć wznowienia książek Kraszewskiego, Konopnickiej, Przyborowskiego, Jeża, próżno jednak szukać pozycji autorstwa Teresy Jadwigi.

tylko o samej bohaterce i jej podejściu do pisania, lecz także krytycznoliterackiej refleksji piszącego, nawet jeśli uznać, że to refleksja powierzchowna i ogólnikowa. W tym upatrywać można również przyczyny słabego odbioru tego dziedzictwa po śmierci pisarki:

P. Teresa Jadwiga należy do autorek dostarczających corocznie zajmujących powieści historycznych dla młodzieży. W tym roku wyszła nakładem Gebethnera i Wolffa powieść jej p.t. *W słońcu*, kartka wyrwana ze smutnej pamięci czasów saskich.

Gdy się coś przez dłuższy czas robi, dochodzi się zawsze w obranym kierunku do pewnej wprawy. Nie trzeba być urodzonym malarzem, rzeźbiarzem, muzykiem, aby po odbytych studiach i dłuższej praktyce wymalować, wyrzeźbić, skomponować jakiś znośny krajobraz, jakąś ładną figurkę albo wdzięcznego walczyka. Wszystkiego może się człowiek nauczyć, ale dzieło rutyny nie będzie nigdy dziełem talentu. Mamy tysiące adwokatów, lekarzów, i[n]żynierów, mających swój fach, znakomitości jednak liczymy niewiele.

P. Teresa Jadwiga nie jest nowicjuską w „fachu” powieści dla młodzieży. Sama firma Gebethnera i Wolffa wydała sześć jej dziełek. A inni nakładcy daleko więcej.

Przeto nic dziwnego, że rozporządza rutyną, która jest naturalnym skutkiem dłuższej pracy w pewnym kierunku.

Lecz umysłowość kobieca nie nadaje się do tematów historycznych. Braknie jej ścisłości, dokładności studiów, braknie jej szerokiego, mocnego rysunku i temperamentu. Łatwiej wczuwa się kobieta, urodzona matka, wychowawczyni dziecka, w przedmioty pedagogiczne. *W słońcu* p. Teresy Jadwigi, jako powieści dla wieku młodocianego, nie można właściwie nic zarzucić. Zalecają to dziełko: poprawna narracja i dobra kompozycja. Ale nie ma w nim „ducha” epoki, tła historycznego, wyrazistego rysunku charakterów i nie ma siły, bez której się powieść historyczna obyć nie może²⁶.

Po II wojnie światowej twórczość Papi spotkała się ze zdawkowym zainteresowaniem badaczy (opracowania Krystyny Kuliczkowskiej²⁷, artykuł Dionizy Wawrzykowskiej-Wierciochowej²⁸, niedrukowany doktorat Zofii Świątyńskiej pt. *Teresa Jadwiga Papi. Pedagog i pisarka dla dzieci i młodzieży* z 1972 roku). Działalność pisarska Papi nie znalazła się w kręgu zainteresowań wydawców w latach 50. i 60. XX wieku,

²⁶ T. J. Ch. [Teodor Jeske-Choiński], *Z literatury*, „Kurier Warszawski” 12 grudnia 1903, R. 83, nr 343, s. 4.

²⁷ Krystyna Kuliczkowska, *Literatura dla dzieci i młodzieży w latach 1864–1914. Zarys rozwoju. Materiały*, Warszawa: Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych 1959 (i wydania następne); Krystyna Kuliczkowska, *Literatura dla dzieci i młodzieży*, w: *Obraz literatury polskiej XIX i XX wieku*, seria 4: *Literatura w okresie realizmu i naturalizmu*, t. 2, red. Janina Kulczycka-Saloni, Henryk Markiewicz, Zbigniew Żabicki, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1966, s. 108–160. Warto zauważyć, że twórczość Teresy Jadwigi została uwzględniona w *Bibliografii polskiej XIX stulecia. Lata 1881–1900* Karola Estreichera (t. III, Kraków: Nakładem Spółki Księgarzy Polskich 1911, s. 339–341), powojennych zestawieniach bibliograficznych: *Bibliografii literatury polskiej „Nowy Korbut”*, t. 15: *Literatura pozytywizmu i Młodej Polski* (oprac. zespół pod kier. Zygmunta Szweykowskiego i Jarosława Maciejewskiego, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy 1977, s. 208–212); wymienionych bibliografiach literatury dla dzieci i młodzieży.

²⁸ Dioniza Wawrzykowska-Wierciochowa, *Z dziejów tajnych pensji żeńskich w Królestwie Polskim*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 1967, t. 10, zwł. s. 108–112.

kiedy intensyfikowano działalność edytorską, także pisarzy *minorum gentium*. Dobrym przykładem literatury nastawionej na dorastającego czytelnika może być twórczość Marii Konopnickiej, rezonująca bardzo dobrze także w całym wieku XX, choć o bardzo niestandardowym i specyficznym szczęściu do edycji „rozproszonych”²⁹.

Co ciekawe, w 1989 roku w wydawnictwie Zodiak, w serii *Grunwald w powieści dla młodzieży* ukazała się powieść Papi *Z czasów Jadwigi i Jagielly* z obiecującą informacją na stronie tytułowej: „Wstęp i opracowanie historyczno-literackie Andrzej Staniszewski i Tadeusz Zienkiewicz” i – co warto podkreślić – ilustracjami absolwenta Wydziału Grafiki Akademii Sztuk Pięknych w Warszawie, Wiesława Bieńkuńskiego. Jest to wydanie popularnonaukowe, pozbawione komentarzy rzeczowych, opatrzone dwustronicowym wstępem, w którym autorzy opracowania stwierdzają, że powieść Papi warto przypomnieć: „Głównie dlatego, że [...] w atrakcyjny i oryginalny sposób prezentuje wydarzenia historyczne, dziś pomijane, nawet w opracowaniach zawodowych historyków, które poprzedziły bitwę grunwaldzką”³⁰. Stwierdzają też, że utwory Papi, niezwykle popularne w swoim czasie, zostały dosłownie „zacytane” i dziś (w 1989) są dostępne w nielicznych bibliotekach. Autorzy wstępu w jednym zdaniu odnoszą się do zabiegów edytorskich, pisząc, że wydanie zostało opracowane na podstawie edycji Michała Arcta z 1907 roku. Z pobieżnej nawet lektury wynika, że język powieści został poddany gruntownej modernizacji, szczegóły tych zabiegów nie zostały jednak opracowane i poddane badawczemu namysłowi, ani tym bardziej zrjonalizowanej polityce edytorskiej, rządzącej się jasnym podejściem do ponownego wydania dzieła, klarowną notą edytorską, wyjaśniającą zabiegi edytorskie oraz wszelkie działania mające na celu ujawnienie, jakie modernizacje, zmiany i uzupełnienia zostały wprowadzone.

W ostatnich latach twórczość Papi została przypomniana w sandomierskiej serii „Biblioteka Tradycji Słowiańskiej”. W 2017 roku ukazało się opracowanie *Słowianie. Uroczystości i obrzędy* (Sandomierz, Wydawnictwo Armoryka), które jest jednak reprintem wydania z 1908 roku (Warszawa i Kraków, Gebethner i Wolff), co pozwala przypuszczać, że wydanie nie wiązało się z jakimkolwiek namysłem edytorskim.

Należy też odnotować, że wybrane powieści Papi dostępne są w serwisach internetowych oferujących książki w formatach cyfrowych. Tytuły zostały przygotowane przez firmę Inpingo w ramach serii „Białe Kruki na E-booki” (*Zwycięzca; Słowianie. Uroczystości i obrzędy; Pod Cecorą; Wycieczka do Ojcowa; Szlachetne marzenia; Powrócili; Biała gołąbka; Klementyna; Na pobratymczej ziemi; Orle skrzydła* i inne). W opisie udostępnianych pozycji zamieszcza się zdawkową informację: „Utwór poddano modernizacji pisowni i opracowaniu edytorskiemu, by uczynić jego tekst przyjaznym dla współczesnego czytelnika”.

²⁹ Na specyfikę wydań Konopnickiej i edytorskie tendencje zwracałem uwagę w artykule *Konopnicka rozproszona – rekonesans edytorski*, w: *Konopnicka – raz jeszcze*, red. Maria Jolanta Olszewska, Warszawa: NCK 2022, s. 441–460.

³⁰ Jadwiga Papi, *Z czasów Jadwigi i Jagielly: powieść na tle historycznym*, wstęp i oprac. Andrzej Staniszewski, Tadeusz Zienkiewicz, Olsztyn: Zodiak 1989.

Twórczość Jadwigi Papi jest ciekawym przykładem w dyskusji o możliwościach i potrzebach nowej, kompletnej, być może krytycznej edycji jej utworów. Gros jej twórczości stanowią zbeletryzowane podręczniki historii Polski. Podręczniki mają swoją datę ważności, wykorzystują aktualny stan wiedzy, odnoszą się do określonych metodologii badawczych, potrzeb i trendów metodycznych. Jak pisze Dioniza Wawrzykowska-Wierciochowa, celem Papi była obrona uczennic „przed udrękami szkoły rządowej i możliwością wynarodowienia”³¹. Z listu do Kraszewskiego wiadomo, że podczas skracania jego powieści na użytek młodych odbiorców Papi wyrzucała wątki, które – w jej opinii – w dziecięcym odbiorze byłyby „niemoralne” i zastępowała je własnymi, dostosowanymi do założonego celu dydaktycznego. W nauczaniu historii polskiej stosowała strategię przemilczania wad i błędów, ukazywania tylko momentów podniosłych.

W ostatnim dziesięcioleciu zwrot archiwalny i namysł nad istotą archiwum wzmacnia znaczenie tego czasoprzestrzennego miejsca pamięci³², warto więc się zastanowić, gdzie – jeśli w ogóle – jest archiwum Jadwigi Papi. Tu rodzi się zasadne i ważne pytanie: czy – i jeśli tak, to jak – wydawać Papi dzisiaj? I czym zatem można byłoby dziś motywować wydanie jej dzieł, biorąc pod uwagę także gwałtowny spadek zainteresowania jej twórczością przez wydawców w II RP? Z wydawniczego, czysto merkantylnego punktu widzenia ten zabieg wydaje się z góry skazany na porażkę. Utwory pisarki, choćby fragmentarycznie, nie są wykorzystywane w podręcznikach szkolnych i materiałach wspomagających³³. Nie pojawiają się w materiałach oferowanych w Zintegrowanej Platformie Edukacyjnej³⁴; znamieny jest brak choćby jednego jej dzieła w serwisie Wolne Lektury³⁵.

Działania z obszaru edytorstwa naukowego z pewnością przyczyniłyby się do zebrania i uporządkowania dorobku pisarki. Ciekawy i znamieny byłby jednak namysł nad potencjalnym kształtem edycji w kontekście dzisiejszych dyskusji toczonej w gronie osób zajmujących się edytorstwem. Czy krytyka kolejnych wariantów powinna doprowadzić do ustalenia „czystego tekstu” opatrzonego aparatem krytycznym, czy też, idąc za głosem badaczy anglosaskich, reprezentowanych np. przez

³¹ Zob. Dioniza Wawrzykowska-Wierciochowa, *Z dziejów tajnych pensji*, zwł. s. 128.

³² Czerpię w tym miejscu z inspirującej formuły Danuty Ulickiej z jej ostatniej książki: *Doświadczenie czasu w przestrzeni archiwum*, seria „Parabaza”, t. III, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego 2024. Zob. także: eadem, *Zwrot archiwalny (jak „ja” go widzę)*, „Teksty Drugie” 2010, nr 1–2, s. 159–164; eadem, „Archiwum” i archiwum, „Teksty Drugie” 2017, nr 4, s. 273–302; Helena Markowska-Fulara, „Zwrot archiwalny” w literaturoznawstwie polskim – teoria, praktyka, perspektywy, w: *Filozofia filologii*, red. Artur Hellich, Helena Markowska-Fulara, Jan Potkański, Łukasz Żurek, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego 2020, s. 243–254; Lucyna Marzec, *Papiery po Illakowiczównie. Archiwum jako przedmiot badań*, Warszawa: Wydawnictwo IBL PAN 2022.

³³ Kwerenda objęła podręczniki do szkoły podstawowej z języka polskiego i historii z ostatnich dziesięciu lat.

³⁴ Zupełny brak potwierdzeń i notacji fragmentów dzieł Jadwigi Papi na 10 maja 2024 roku.

³⁵ Kwerenda objęła cały portal. Sprawdzono 12 maja 2024 roku.

Petera L. Shillingsburga³⁶, należy dążyć do ukazania zmiennych stanowisk autora względem własnej twórczości poprzez prezentację kolejnych wariantów dzieła.

Temperaturę dyskusji w przypadku twórczości Jadwigi Papi podniosłoby z pewnością to, że spora część tekstów ukazała się po jej śmierci w okolicznościach dziś nam nieznanych. Warto również zwrócić uwagę na to, że analiza zastanego materialnego dorobku Papi pokazuje znamiennej zależność: mamy do czynienia z imponującą drukowaną jeszcze kilkanaście lat po jej śmierci twórczością artystyczną i pedagogiczną przy niemal zupełnym braku materiałów archiwalnych, zarówno rękopisów tekstów literackich (autografów, brulionów), notatek twórczych, szkiców, ale też korespondencji, pamiętników, wspomnień, zwierzeń, słowem, materiałów, które mogłyby rzucić światło na źródła inspiracji, przebieg procesu twórczego, kulisy negocjacji wydawniczych, utarczki z cenzurą (ciekawe na przykład jest to, że w kolejnych wydaniach niektórych zbiorów brakowało części tekstów, które znajdowały się w pierwodruku – czy było to intencjonalne działanie autorki, czy wynikało z przyczyn cenzuralnych bądź wydawniczych).

Dyskusja o wydaniu dzieł Papi z pewnością mogłaby dotyczyć również tego, czy w dobie powszechnie dostępnych kolekcji cyfrowych (biblioteki cyfrowe oferują dostęp do znakomitej większości tekstów pisarki) edycja w ogóle ma sens, a idąc dalej, za Jerome'em McGannem – czy wydanie krytyczne może być przedmiotem interpretacji, czy też należy pogodzić się ze zbiorowym, społecznym autorstwem kolejnych wersji dzieła³⁷.

Zupełny brak choćby rozproszonego archiwum pisarza jest prawdopodobnie jedną z przyczyn, dla których dziś o Jadwidze Papi nie pamiętają ani czytelnicy, ani badacze. Nie mamy dostępu, jak było powiedziane, do materiałów biograficznych (w tym autobiograficznych), wspomnień, pamiętników, listów, plotek. Słowem – nie mamy niczego, co pozwoliłoby nam tworzyć narracje o Jadwidze Papi, osobach, które znała, rzeczywistości, w której żyła i pracowała. Wiemy o niej tyle, ile wynotowano z utraconego w czasie II wojny światowej pamiętnika absolwentki pensji Papi Stefanii Sempołowskiej (co w dużej mierze sprowadza się do stwierdzenia, że jako nauczycielka była Papi „ukochana i czarująca”) i ustaleń Dionizy Wawrzykowskiej-Wierciochowej poczynionych w latach 30. XX wieku, publikowanych po wojnie w artykule poświęconym działalności pensji warszawskich. Tymczasem dziś – co pokazuje rynek wydawniczy – chętniej niż dzieła pisarza czytamy o samym pisarzu.

³⁶ Zob. m.in. Peter L. Shillingsburg, *Resisting Texts: Authority and Submission in Constructions of Meaning*, Ann Arbor: University of Michigan Press 1998; idem, *Textuality and Knowledge: Essays*, University Park: Penn State University Press 2017; idem, *Od Gutenberga do Google'a. Elektroniczne reprezentacje tekstów literackich*, przeł. Paweł Bem, red. nauk. Andrzej P. Lesiakowski, seria „Filologia XXI”, Warszawa: Wydawnictwo IBL PAN 2020.

³⁷ Mam tu na myśli uwagi z jego wielowątkowej i ważnej w ostatnich latach dla namysłu nad zmieniającym się kształtem edytorstwa książki Jeroma McGanna *Nova respublica litteraria. Pamięć i nauka w wieku cyfryzacji*, przeł. Jan Prussak, Łukasz Cybulski, Paweł Bem, Olga Mastela, seria „Filologia XXI”, Warszawa: Wydawnictwo IBL PAN 2016. Zob. także: Łukasz Cybulski, *Krytyka tekstu i teoria dzieła: Jerome McGann wobec anglo-amerykańskiej tradycji edytorstwa naukowego*, „Teksty Drugie” 2014, nr 2, s. 21–48.

Na koniec warto zauważyć, że spośród środowiska warszawskich siłaczek prowadzących tajne nauczanie na pensjach, własnych tajnych szkołach i Uniwersytecie Latającym, najszerzej popularyzowana po II wojnie światowej była twórczość Stefanii Sempołowskiej (młodszej oczywiście od Papi, uczennicy jej pensji), co zaowocowało wydaniem *Pism zebranych*, poprzedzonym szkicem biograficznym i wspomnieniami o niej. Takiej promocji nie miała nie tylko Papi, lecz także na przykład młodsza od niej o rok, niezwykle interesująca biograficznie tłumaczka i pisarka Teresa Prażmowska-Wołowska, czy też organizatorka Kobiecego Koła Oświaty Ludowej, Kasylda Kulikowska.

Dla rozczytanego w biografii odbiorcy kontekst okołoliteracki Papi zainteresowałby też z pewnością historyków emancypacji czy pedagogów, historyków literatury zaś – dokumentacja procesu twórczego i wszelkie materiały związane z publikowanymi dziełami.

Różne wątki tego rodzaju refleksji przybliżają nas do stawiania hipotez dotyczących na przykład popularności pisarza w czasach, w których tworzył, poważeń, jakim cieszył się wśród czytelników, ale też liczących zysk ze sprzedanych egzemplarzy wydawców.

Działania dokumentacyjne, bibliograficzne i edytorskie, historia literatury, krytyka literacka, socjologia literatury, biografistyka przyczyniają się do poznania życia i dzieła twórcy, sytuują je w materii historycznej, wyznaczają horyzont dalszych badań.

References

- Bibliografia literatury dla dzieci i młodzieży 1901–1917. Literatura polska i przekłady*, oprac. Alina Grefkowicz, Kazimiera Janowska, Halina Krawczykowa, Krystyna Kuć, Hanna Przybylik, Anna Radziwiłłowicz, Warszawa: Biblioteka Publiczna m. st. Warszawy, Biblioteka Główna Województwa Mazowieckiego 2005.
- Bibliografia literatury dla dzieci i młodzieży 1918–1939*, oprac. Bogumiła Krassowska, Alina Grefkowicz, Warszawa: Biblioteka Publiczna m. st. Warszawy – Biblioteka Główna 1995.
- Bibliografia literatury polskiej „Nowy Korbut”, t. 15: Literatura pozytywizmu i Młodej Polski*, oprac. zespół pod kier. Zygmunta Szweykowskiego i Jarosława Maciejewskiego, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy 1977.
- Boczar Elżbieta, *Bibliografia literatury dla dzieci i młodzieży. Wiek XIX. Literatura polska i przekłady*, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego 2010.
- Bordzoł Piotr, *Konopnicka rozproszona – rekonesans edytorski*, w: *Konopnicka – raz jeszcze*, red. Maria Jolanta Olszewska, Warszawa: NCK 2022, s. 441–460.
- Cybulski Łukasz, *Krytyka tekstu i teoria dzieła: Jerome McGann wobec anglo-amerykańskiej tradycji edytorstwa naukowego*, „Teksty Drugie” 2014, nr 2, s. 21–48.
- Dygasieński Adolf, *Krytyczny katalog książek dla dzieci i młodzieży*, Warszawa: Lesman i Świszczowski 1884.
- Estreicher Karol, *Bibliografia polska XIX stulecia. Lata 1881–1900*, t. III, Kraków: Nakładem Spółki Księgarzy Polskich 1911.

- Karłowicz Jan, *Poradnik dla osób wybierających książki dla dzieci i młodzieży*, Wilno: Wydawnictwa E. Orzeszkowej i S-ki 1881.
- Karpowicz Stanisław, Szcycówna Aniela, *Nasza literatura dla młodzieży*, Warszawa: Księgarnia Naukowa 1904, s. 76.
- Konarski Stanisław, *Papi Jadwiga*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 25, red. Emanuel Rostworowski, Wrocław–Warszawa: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN 1980, s. 168–169.
- Kosmowska Irena, Milkuszyc Dorota, Szcycówna Aniela, *Kobieta polska jako autorka pedagogiczna. Bibliografia książek z dziedziny teorii wychowania, podręczników i literatury dla młodzieży, poprzedzona wstępem historycznym*, Warszawa: Wydawnictwo Sekcji Pedagogiczno-Oświatowej Projektowanej Wystawy Pracy Kobiety Polskiej 1912.
- Kostecki Janusz, *Carska cenzura zagraniczna wobec importu literatury religijnej w języku polskim w latach 1865–1904*, w: *Zalecenia i przestrogi lekturowe (XVI–XX wiek)*, red. Mariola Jarczykowa, Agnieszka Bajor, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego 2012, s. 134–144.
- Kostecki Janusz, *Trudny proces przenikania. Carska cenzura zagraniczna wobec importu publikacji w języku polskim w latach 1865–1904*, Warszawa: Biblioteka Narodowa, Instytut Książki i Czytelnictwa 2011.
- Kozubowski Feliks, *Przewodnik w wyborze książek dla młodzieży szkolnej. (Rzecz dla nauczycieli ludowych)*, Cieszyn: Nakład Jerzego Kotuli 1879.
- Książki na gwiazdkę i podarki*, Warszawa: Wydawnictwa M. Arcta 1911.
- Krystyna Kuliczowska, *Literatura dla dzieci i młodzieży*, w: *Obraz literatury polskiej XIX i XX wieku*, seria 4: *Literatura w okresie realizmu i naturalizmu*, t. 2, red. Janina Kulczycka-Saloni, Henryk Markiewicz, Zbigniew Żabicki, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1966, s. 108–160.
- Kuliczowska Krystyna, *Literatura dla dzieci i młodzieży w latach 1864–1918. Zarys monograficzny. Materiały*, Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne 1981.
- Listy J. I. Kraszewskiego*, „Kłoso” 1882, nr 874, s. 204–205.
- Maliszewski Edward, *Z literatury gwiazdkowej*, „Goniec Wieczorny” 1906, nr 27, s. 2–3.
- Markowska-Fulara Helena, „Zwrot archiwalny” w *literaturoznawstwie polskim – teoria, praktyka, perspektywy*, w: *Filozofia filologii*, red. Artur Hellich, Helena Markowska-Fulara, Jan Potkański, Łukasz Żurek, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego 2020, s. 243–254.
- Marzec Lucyna, *Papiery po Iłłakowiczównie. Archiwum jako przedmiot badań*, Warszawa: Wydawnictwo IBL PAN 2022.
- McGann Jerome, *Nova respublica litteraria. Pamięć i nauka w wieku cyfryzacji*, przeł. Jan Prussak, Łukasz Cybulski, Paweł Bem, Olga Mastela, seria „Filologia XXI”, Warszawa: Wydawnictwo IBL PAN 2016.
- [Morawska Zuzanna], *Katalog rozmowany książek dla dzieci i młodzieży*, Warszawa: Drukarnia Artystyczna Saturnina Sikorskiego 1895.
- [Morawska Zuzanna], *Katalog rozmowany książek dla dzieci i młodzieży. Suplement I*, Warszawa: Druk S. Orgelbranda Synów 1896.
- Nosek Anna, „Co dać dziecku na gwiazdkę?”. *Studia nad kulturą czytelnictwem i krytyką literatury dla młodych odbiorców w XIX wieku*, Kraków: Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas 2021.
- Nowicki Władysław, *Co dać dziecku na gwiazdkę? Przegląd literatury dla dzieci i młodzieży z ostatniego siedmioletnia*, „Przegląd Pedagogiczny” 1885, nr 24, s. 769–797.
- Papi Jadwiga, *Z czasów Jadwigi i Jagielly: powieść na tle historycznym*, wstęp i oprac. Andrzej Staniszewski, Tadeusz Zienkiewicz, Olsztyn: Zodiak 1989.

- Prussak Maria, *Świat pod kontrolą*, „Teksty Drugie” 1991, nr 6, s. 39–49.
- Prussak Maria, *Świat pod kontrolą. Wybór materiałów z archiwum cenzury rosyjskiej w Warszawie*, wybór, przekł. i oprac. Maria Prussak, Warszawa: Wydawnictwo Krąg 1994.
- Ramotowska Franciszka, *Warszawskie Komitety Cenzury 1832–1915*, w: *Warszawa XIX wieku*, z. 2, red. Ryszard Kołodziejczyk, Jan Kosim, Janina Leskiewiczowa, Warszawa: PWN 1971, s. 265–294.
- Sadowski Stanisław, *Książki gwiazdkowe*, „Goniec Poranny” 1904, nr 608, s. 8.
- Shillingsburg Peter L., *Od Gutenberga do Google’a. Elektroniczne reprezentacje tekstów literackich*, przeł. Paweł Bem, red. nauk. Andrzej P. Lesiakowski, seria „Filologia XXI”, Warszawa: Wydawnictwo IBL PAN 2020.
- Shillingsburg Peter L., *Resisting Texts: Authority and Submission in Constructions of Meaning*, Ann Arbor: University of Michigan Press 1998.
- Shillingsburg Peter L., *Textuality and Knowledge: Essays*, University Park: Penn State University Press 2017.
- T. J. Ch. [Teodor Jeske-Choiński] *Z literatury*, „Kurier Warszawski” 1903, R. 83, nr 343, s. 4.
- Ulicka Danuta, „Archiwum” i archiwum, „Teksty Drugie” 2017, nr 4, s. 273–302.
- Ulicka Danuta, *Doświadczenie czasu w przestrzeni archiwum*, seria „Parabaza”, t. III, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego 2024.
- Ulicka Danuta, *Zwrot archiwalny (jak „ja” go widzę)*, „Teksty Drugie” 2010, nr 1–2, s. 159–164.
- Wawrzykowska-Wierciochowa Dioniza, *Z dziejów tajnych pensji żeńskich w Królestwie Polskim*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 1967, t. 10, s. 108–160.
- Żypowska Eugenia, *Papi Jadwiga*, w: *Encyklopedia wychowawcza*, t. 8, red. Władysław Chodecki et al., Warszawa: Gebethner i Wolff 1912, s. 147–152.